

РОЗДІЛ 1.

Жінки України у повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції та ресурси виживання

Історія чи, радше, історіописання Другої світової війни в Україні на початку XXI століття є «гарячою темою», де відбуваються прямі зіткнення радянських політик пам'яті та спроб нового теоретичного осмислення подій, де реанімація «культу Великої Вітчизняної» (у термінах Ніни Тумаркін⁷⁹) зіштовхується із намаганням почути та проаналізувати не військово-стратегічну, а людську історію війни. Попри суттєве прирошення знань, що відбулось як завдяки доступу науковців до закритих раніше архівів, так і завдяки розширенню інструментарію, методологій, а головне – зміщенню фокусу уваги дослідників – від «великих подій» до «історії людей»⁸⁰, певні конструкції радянської історіографії та її образного втілення залишаються якщо не безсумнівними, то, у режимі умовчання, непохитними.

Власне до таких конструкцій «культу війни» належить образ/історія/рамки сприйняття жінок, які пережили (чи не пережили) досвід окупації. Розмірковуючи над радянським способом аналізу жіночого досвіду, американська дослідниця Венді Гретсьєнсен зауважила, що в радянській ідеологічній системі не було місця для промовляння чи відтворення будь-яких проявів специфічно жіночого страждання⁸¹. Це й так, і не зовсім так.

Повна або часткова відсутність аналізу специфічного жіночого страждання зумовлена декількома факторами. Причиною цього явища було, по-перше, непевність у конструюванні концепту

⁷⁹ Tumarkin N. *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*. – New York, 1994. – 242 p.

⁸⁰ Див.: Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст.: Історичні нариси. – Кн.1. – К., 2011. – С. 83–142; Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. – Вип.13. – К., 2010. – С. 8–22.

⁸¹ Gertjeansen W.J. *Victims, Heroes, Survivors: Sexual Violence on the Eastern Front During World War II: A Thesis Submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Minnesota*. – Minnesota, 2004. – P. 45.

окупації як такої. Історія окупації не вписувалась у переможний стиль описання війни. Радянська ідеологічна машина так до кінця і не визначилася з тим, як «правильно» теоретизувати окупацію. З одного боку, репрезентація та аналіз звірств нацистів та їхніх союзників були чинниками, що формували антифашистські настрої у багатьох поколіннях радянських людей⁸². А факти партизанського та підпільного рухів додавали очевидного переможного символізму навіть через найтрагічніші сторінки історії війни. З іншого боку, історія окупації була тривалою, а люди, полишені на зайнятих ворогом територіях, назавжди стигматизувались як «підозрілі».

Як зазначила Тамара Вронська, вже наприкінці 1941 – на початку 1942 року, коли нацистів вигнали з частини Тульської, Рязанської, Ростовської, Калінінської та інших областей, з'явилися перші документи «радянської феміди», котрі сформували підґрунтя всієї подальшої роботи репресивних органів щодо виявлення та покарання «осіб, що співпрацювали з німецькою владою». Коло «зрадників» й практики стосовно «очищення» від них було вперше окреслено у наказі НКВС СРСР № 001683 «Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника» від 12 грудня 1941 року. 18 лютого 1942 року народним комісарам внутрішніх справ УРСР та БРСР, начальникам регіональних та лінійних управлінь НКВС розіслано циркуляр НКВС СРСР, який персоніфікував поняття «зрадник», «ставленик» та «ворожий посібник». «Тлумачами» складу злочинів, відзначила дослідниця, у 1942–1944 роках виступали Верховний Суд СРСР, прокуратура, наркомат державної безпеки⁸³. Разом із

⁸² Іонов О. Злочинства німців у Донбасі. – К., 1946. – 39 с.; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: 36. док. та мат. – К., 1965. – 412 с.; Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1986. – 264 с. та ін.

⁸³ Вронська Т. Феномен «посібництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 11. – К., 2008. – С.88–97; Ї ж. Феміда воєнної доби і цивільне населення // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 100–119. Детальніше цей сюжет буде розглянуто у четвертому розділі роботи.

практиками покарання «зрадників» засобами державної пропаганди, літератури, кіномистецтва формувався й ідеологічний концепт «зради».

Рамки пам'яті вибудовувалися таким чином, аби знаходження на територіях, зайнятих ворогом, пов'язувалося із очікуванням визволення та певним відчуттям провини (чи навіть страху) за життя (а не смерть) в умовах окупації. «Правильною» історією окупації була така, яка акцентувала смерть, жертви, насильство, спротив, але аж ніяк не практики повсякденного виживання. «Пазли» дозволеного пригадування містили концепт єдності («всі як один»), непересічного страждання, а суто жіночий портрет вимальовувався як колективний у тріаді «самі жінки, старі та діти». Жіночий образ під окупацією вкарбовувався у пам'ять (через книги, стрічки, промови, статті) як образ одруженої жінки, але без чоловіка, на чійх плечах залишилися діти різного віку та статі й старі. Власне, у такій історії окупації, особливо в її художньому втіленні, було місце жіночому стражданню: згущання над матерями, розстріл малих дітей, насильство над молодими жінками⁸⁴. Однак часто-густо ці кричущі факти непересічного страждання подавали не як специфічно жіночі, а як специфічно радянські, оскільки найбільш жорстко покараними загарбниками виступали жінки-комуністки, жінки-партизанки, жінки-зв'язкові, жінки-підпільниці⁸⁵.

Другим чинником відсутності власне жіночої специфіки було (й почасти залишається) тяжіння до універсалізації та генералізації людського досвіду в аналітичних розвідках з історії війни. З одного боку, цей цілком зрозумілий підхід дозволяє вирішувати певні наукові завдання, як-то створювати масштабні, «усебічні» картини воєнної доби. З іншого боку, зведення всіх проявів люд-

⁸⁴ Див.: *Василевська В. Райдуга. Просто любов.* – Л., 1984. – 280 с.

⁸⁵ Див.: *Довженко О. Кіноповісті: Оповідання.* – К., 1986. – 709 с.; *Донченко О. Вчителька: Вибрані твори.* – К., 1973. – 182 с.; *Збанацький Ю. Ми – не з легенди.* – К., 1973. – 699 с.; *Горбатов Б. Непокорённые [Електронний ресурс]:* <http://militera.lib.ru/prose/russian/gorbatov1/01.html>; *Фадеев А.А. Молодая гвардия.* – Минск, 1967. – 686 с. та ін.

ського досвіду до схематично універсального завжди використовується тоталітарними режимами для власної легітимізації. «Усі як один», «коліщатка та гвинтики», «радянський народ» – ці та інші «ігри номінацій» створюють бажану картину суспільної єдності та підтримки влади, тоді як, за словами угорської дослідниці Андреа Пето, приватні історії, унікальні досвіди працюють як стратегія підризу офіційних уявлень про минуле⁸⁶.

«Узагальнені» радянські жінки були такою самою «уявною спільнотою»⁸⁷, якими були й інші, бажані для влади, спільноти «робітників», «колгоспного селянства», «молоді» тощо⁸⁸. Жінки були проявлені в ідеологічному дискурсі радянських часів через їхню суспільно-виробничу активність та материнське призначення. Радянський гендерний контракт «матері, що працює», який формувався з 1930-х років⁸⁹, фактично став рамкою для опису, аналізу та презентації жіночої долі за часів окупації. Цей формат був найбільш безпечним, оскільки дозволяв «не помічати» специфічність жіночого національного, жіночого вікового, жіночого соціального, жіночого тілесного досвідів.

Сучасна українська та зарубіжна історіографія очевидно прирощується розвідками щодо аналізу специфічного жіночого досвіду в умовах війни⁹⁰. Особливість жіночих практик виживання та заги-

⁸⁶ Peto A. Memory Unchanged. Redefinition of Identities in Post-War Hungary // Eszter Andor, Andrea Peto, Gyorgy Toth Istvan. Eds. / Andrea Peto/ CEU History Department Yearbook, 1997–1998. – Budapest, 1999. – P. 139.

⁸⁷ Термін Б. Андерсона, використаний ним для позначення процесів націєтворення (див.: Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London, 1983).

⁸⁸ Див.: *Фицпатрик Ш.* Как большевики изобретали классы // Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX в. – Москва, 2011. – С. 41–64; *Геллер М.* Машина и винтики: История формирования советского человека. – Москва, 1994. – 336 с.

⁸⁹ *Lapidus G.* Sexual Equality in Soviet Policy: A Developmental Perspective // *Women in Russia/ Ed. By D. Atkinson, A. Dallin and G. Lapidus.* – Stanford, Calif, 1977. – P. 115–138; *Айвазова С.* Русские женщины в лабиринте равноправия. Очерки политической теории и истории. Документальные материалы. РИК Русанова, 1998; *Здравомыслова Е., Темкина А.* Советский этакратический гендерный порядок // *Социальная история 2002.* – Специальный выпуск, посвященный гендерной истории / Отв. ред. Н.Л. Пушкарева. – М., 2002 та ін.

⁹⁰ *Campbell D.* Women in Combat: The World War II Experience in The United States, Great Britain, Germany and The Soviet Union // *The Journal Of Military History / D. Campbell.* – 1993. – Vol. 57. – № 2. – P. 301–323; *Шалигіна Д.* Жіночі образи в радянській та німецькій плакатній пропаганді // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць.* – Харків: Хар-